

Кравчук Микола Володимирович,
кандидат юридичних наук, доцент, доктор права
Українського вільного університету, завідувач
кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету Тернопільського
національного економічного університету

ПРАВОРОЗУМІННЯ – ВАЖЛИВА НАУКОВА ПРОБЛЕМА ПРАВОВОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ

Розглянуто питання важливості та істотності значення різних типів праворозуміння, а також поняття права, що покладено в основу юриспруденції. Тип праворозуміння окреслює парадигму, принцип і варіант (смыслову модель) юридичного пізнання права і держави. Також у статті доводиться, що від типу праворозуміння залежить власне науково-правовий зміст, предмет і метод відповідної концепції юриспруденції.

Ключові слова: праворозуміння; природноправовий тип праворозуміння; позитивістський тип праворозуміння; правове життя України, поняття, сутність права.

Кравчук Н. В.

Правопонимание – важная научная проблема правовой жизни Украины.

Рассматриваются вопросы важности и существенности значения различных типов правопонимания, а также понятия права, что положено в основу юриспруденции. Тип правопонимания определяет парадигму, принцип и вариант (смысловую модель) юридического познания права и государства. Также в статье доказывается, что от типа правопонимания зависит собственно научно-правовое содержание, предмет и метод соответствующей концепции юриспруденции.

Ключевые слова: правопонимание; естественно-правовой тип правопонимания; позитивистский тип правопонимания; правовая жизнь Украины, понятие, сущность права.

Kravchuk M.

Comprehension of law – important scientific problem of legal life of Ukraine

The article discusses the importance and essentiality of different types of thin comprehension of law king and the concept of law that is the basis of jurisprudence. Type of comprehension of law defines a paradigm, the principle and an option (semantic model) understanding of law and the state. In addition, it proved that the type of comprehension of law depends on the actual scientific and legal content, subject and method of the corresponding concept of jurisprudence.

Keywords: comprehension of law, natural-law type of comprehension of law, positivist type of comprehension of law, legal life of Ukraine, the concept, the essence of law.

Постановка проблеми. На сучасному етапі державо- та правотворення, коли здійснюється в активній фазі реформування і зміна концептуальних підходів до суспільного буття, важливою науковою проблемою є визначення чітких орієнтирів праворозуміння. За твердженням М. Козюбри: «корінні зміни, що відбулися на пострадянському просторі протягом останніх двох десятиліть, істотно вплинули на самі явища, що становлять об'єкт дослідження загальнотеоретичної юриспруденції. Це обумовлює необхідність не тільки вищого рівня їх пізнання, вивчення їх нових зв'язків, а й перегляду певних усталених підходів та уявлень» [1, с. 34].

У цьому ж плані В. Нерсесянц зазначив: «Для юриспруденції як науки про право і державу вихідне та істотне значення має покладений в її основу той чи інший тип праворозуміння (і поняття) права. Саме тип праворозуміння окреслює парадигму, принцип і еталон (смыслову модель) юридичного пізнання права і держави, визначає власне науково-правовий зміст, предмет і метод відповідної концепції юриспруденції» [2, с. 5].

Отже, найбільшу роль у з'ясуванні сутності, змісту права відіграють загальнотеоретичні юридичні науки, насамперед теорія держави і права, філософія права. За переконанням вітчизняних науковців, ідейну спрямованість базисної юридичної науки теорії права і держави (а тому і юриспруденції взагалом) визначає покладений в її основу тип праворозуміння [3, с. 21].

З цього приводу К. Волинка підкреслює, що *питання праворозуміння належить до основних у теорії держави і права*. На її думку, «... *праворозуміння – це процес і результат розумової діяльності людини, спрямованої на пізнання права, його сприйняття (оцінку) і відношення до нього як цілісного соціального явища*» [4, с. 90].

Особливий акцент на **актуальності праворозуміння** зробив П. Рабінович. Зокрема, він констатував: «*Дійсно, в останнє десятиріччя ця проблематика вийшла на передній план юридичної науки України (та й, зрештою, інших пострадянських держав). ... Так, лише протягом означеного періоду в Україні та Росії захищено саме з питань праворозуміння понад 10 кандидатських і 5 докторських дисертацій. А також із цього напрямку були опубліковані монографічні праці С. Алексєєва, М. Байтіна, Г. Бернадського, В. Дудченко, А. Козловського, С. Максимова, Г. Мальцева, М. Марченка, П. Оля, Л. Петрової, А. Полякова, В. Пристенського, І. Тімуш, Н. Царькова, І. Честнова, В. Шафірова та ін. Статті, присвячені праворозумінню, читаємо у кожному номері українського міжнародного часопису «Проблеми філософії права» й у російському журналі «Філософія права». Помітними подіями стають щорічні дискусійні «нересєянцівські читання», що проводяться у Москві. Навіть у деяких сучасних підручниках із загальної теорії права та держави окремим фрагментом висвітлюється питання про праворозуміння». І «спалах такої уваги фахівців-юристів до праворозуміння» він пояснив в загальному *сентенцією класика філософії права І. Канта про те, що юристи й досі продовжують шукати відповідь на запитання: у чому полягає право?* [5, с. 4–5].*

Отже, для розкриття теми важливо з'ясувати зміст термінів «праворозуміння» і «поняття права», їхню *синонімічність* та визначити домінуючі типи праворозуміння, які окреслюють *еталон (смыслову модель) юридичного пізнання права і держави*, а також доречно встановити значимість праворозуміння та основні напрямки його розвитку.

З огляду на вищевказане **актуальність** даної теми полягає в тому, що на сьогодні не вироблено наукою уніфікованого поняття права, не сформовано єдиного розуміння його сутності та не узгоджено протиріч між різними підходами.

Відповідно, метою представленого дослідження є висвітлення поглядів сучасних учених-юристів щодо особливостей праворозуміння, його оцінки і сприйняття як цілісного соціального явища та уніфікації підходів і з'ясування їхньої генези. Насамперед наукова розвідка спрямована на пізнання дихотомії теоретичної юриспруденції, спричиненої природно-правовим і позитивістським типами праворозуміння з огляду на юридичну практику та правовий плюралізм.

Праворозумінню у своїх працях приділяли увагу, окрім названих вище, і багато інших вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема: Х. Бехруз, К. Волинка, В. Графский, О. Зайчук, М. Козюбра, О. Костенко, В. Котюк, Н. Крестовська, А. Крижанівський, В. Лемак, О. Львова, В. Нерсєянц, Ю. Оборотов, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришин, П. Рабинович, О. Скакун, О. Скрипнюк, С. Стеценко, Т. Тарахонич, С. Харітонов, В. Хропанюк, М. Цвік, О. Ющик та ін.

Аналіз вищезазначених праць вказує, що найбільш масштабно висвітлив цю проблему П. Рабінович у своєму інтерв'ю журналу «Право України», де, зокрема, охарактеризовані тенденції розвитку «праворозуміння» в сучасній Україні; зміст і відмінність цього терміна і поняття «право»; розкрито картину подальшого розвитку названих *«правоявищ»* із зазначенням факторів впливу на ці процеси; обґрунтована авторська типологія сучасного праворозуміння з урахуванням плюралізації правового життя. Також науковець здійснив оцінку можливості сформулювати замість декількох різних праворозумінь (природно-правового і позитивістського) уніфіковане, так зване синтетичне, інтегральне (інтегративне) праворозуміння [5].

Досліджувана тема була масштабно науково розроблена у працях М. Козюбри, де викладена авторська позиція розвитку процесу формування праворозуміння, окреслена уніфікація поняття права, проведений аналіз типології праворозуміння та її критеріїв, обґрунтована думка щодо уніфікації поняття права [6]. Зокрема, щодо «праворозуміння» він зазначив, що *проблему розуміння права без перебільшення можна віднести до числа «вічних»*. *Починаючи з виникнення професійної юридичної діяльності й до сьогодні не було й немає, мабуть, жодного юриста, який би не замислювався над питанням, що таке право, і не намагався дати відповідь на нього*.

Всебічний аналіз і новаторський підхід до «праворозуміння» відображенні у науковій розвідці Ю. Оборотова [7]. Висвітлення проблеми праворозуміння він здійснив через оцінку *особливостей сучасного суспільного життя (глобалізацію, індивідуалізацію)*, що призвело до радикальних змін правової реальності і посилює *антропологізацію, аксіологізацію права, зростаючу духовну спрямованість*. Саме вказані зміни, за його твердженням, *надали новій актуальності питанню праворозуміння як аксіологічного начала (постулату) права*. На його думку, *сучасна юриспруденція як система знань виробила свої аксіоматичні начала, котрі*

можуть бути представлені як постулати (з лат. *postulatum* – вимога) права. До найважливіших постулатів віднесено: **постулат правового дуалізму**, що виражений у поділі на природне і позитивне, суб'єктивне й об'єктивне, публічне і приватне, матеріальне і процесуальне; **постулат правового плюралізму**, який виражається у багатоманітності джерел права; **постулат правової цілісності**, пов'язаний з цілісністю правової системи; **постулат правової належності**, що визначає належність до правової сім'ї. У своїй науковій розробці вчений розмежовує як аксіологічні начала: праворозуміння, розуміння права, і розуміння у правовій сфері, якщо **праворозуміння** – це відображення в юриспруденції основоположних (аксіологічних) характеристик правової реальності, то **розуміння права** – це процес формування образу права на основі передрозуміння і використання знань, умінь навичок, водночас **розуміння в правовій сфері** – виступає як пізнання або переосмислення всього того, що пов'язано з правом. Авторський глибокий аналіз проблем розсортування типів праворозуміння серед дослідників типологізації праворозуміння засвідчив неминуче збереження різноманіття парадигми сучасного праворозуміння при прагненні вироблення уніфікованого праворозуміння, так званого інтегративного праворозуміння (О. Скакун), що поєднує все цінне в сучасних концепціях праворозуміння. Крім того, вченим запропоноване й обґрунтоване ціннісно-нормативне праворозуміння як одну з «аксіом розуму», а також сформульоване своєрідне визначення права [7, с. 55].

Та, незважаючи на доволі вагомий висновок вчених-юристів у розробку питання праворозуміння, до сьогодні ще не вироблено ґрунтовної, уніфікованої парадигми з цієї проблематики.

Виклад основного матеріалу. Отже, для розкриття теми важливо найперше з'ясувати зміст термінологічного ряду, тобто понять, які будуть використані у науковій розвідці, зокрема «праворозуміння» і «поняття права», тобто їх синонімічність та вияв у правовому житті. З цього приводу П. Рабінович зазначив: «якщо категорія «праворозуміння» відображає як сам процес пізнання того явища, яке вважатиметься правом, так і результат цього процесу, то «поняття права» фіксує лише його результат, підсумок». Під сумнів вчений поставив уніфікацію праворозуміння, тобто можливість замість декількох різних праворозумінь (природно-правового і позитивістського) сформувати уніфіковане, так зване синтетичне, інтегральне (інтегративне) праворозуміння.

Тут доцільно підкреслити, що сутність і зміст права позначається терміном «праворозуміння», яке, на думку вчених, не є «грою» в дефініції, а процесом розвитку наукового пізнання права, поглиблення й конкретизації його поняття, тобто науково-понятійний спосіб тлумачення і трактування природи, розуміння і значення права, його об'єктивних і сутнісних властивостей, форм його зовнішнього емпіричного прояву, вираження і специфіки права як особливого типу і форми соціальної регуляції. Отже, термін «праворозуміння» охоплює не тільки поняття права, а й процес його пізнання [3, с. 26; 8; 9].

Аналіз генезису права вказує, що поряд з існуванням (об'єктивістичного, суб'єктивістичного; теологічно-божественного, психологічного; наукового і позанаукового – міфологічного, містичного, інтуїтистичного; «західного» і «східного»; індивідуального й колективного. Дет. див. працю П. Рабіновича), протягом століть відбувається боротьба двох протилежних напрямків вивчення права: природно-правового та позитивістського. За твердженням В. Селіванова, відмінність між правом (*jus*) і законом (*lex*) вбачали ще стародавні римські юристи, які вважали, що, в разі розбіжностей між цими явищами, *lex* необхідно було приводити у відповідність до *jus* [3, с. 29].

З огляду на вищевказане необхідно підкреслити, що для вирішення цієї важливої дискусійної юридичної проблеми сучасності, тобто встановлення сутності, змісту права, охопленого поняттям «праворозуміння», введено правовий термін «тип праворозуміння», під яким, на думку Т. Тарахонич, розуміється заснований на особливостях методології права пізнання, філософсько-юридичний підхід обґрунтування поняття права, закономірностей його походження, сутності, форм (джерел) виразу, взаємовідносин із державою [10]. За цим критерієм сучасна загальнотеоретична юриспруденція виокремлює вказані типи праворозуміння як юридичний та легістський. Тут доцільно конкретизувати, що основні типи праворозуміння, на думку вчених, поділяються на: **юридичний (*jus*)** – природно-правова модель праворозуміння (юс-натуралістичний підхід), **лібертарно-юридичний підхід і легістський (позитивістський) (*lex*)** – модель радикального позитивізму, сучасні аналітичні та нормативістські концепції позитивізму.

Існує й інша класифікація «праворозуміння». Так, Н. Пархоменко за причинами виникнення права здійснює виокремлення: **Божого права** (лат. – *jus divinum*), суть якого полягає у визнанні походження права від вищого об'єктивного духовного начала, Вищого духу – Логосу як абсолютного розуму. Відповідно, ідея права надприродна; **Природного права** (лат. – *jus naturale*), що стверджує природне походження права від фізичної природи. Закони, які встановлені людьми, – це лише недосконала подоба законів; **Людського права** – (лат. – *jus humanum*), яка визнає, що **право походить тільки від природи соціальної і є особливим**

винаходом людей, вищим продуктом людського розуму. Найдосконаліший закон той, що максимально відповідає людській природі [8].

Тепер детальніше про природно-правову доктрину, яка ґрунтувалася на визнанні всіх людей рівними від природи і наділеними (природою ж) пристрастями і прагненнями, розумом і свobodною волею. Закони природи визначають приписи природного права, якому має відповідати позитивне (волеустановлене, тобто діюче) право. Основними принципами природно-правової ідеології були індивідуалізація, рівність всіх перед законом. Представниками цього підходу були: Станіслав Оріховський – українець (1513-1566). У його праці «Про природне право» стверджується, що природний закон виник водночас зі створенням людини та природи речей. Він узгоджується з природою людини й утверджений навечно. На його думку, існують такі основні принципи природного права: постійна і вічна справедливість; соціальна рівність громадян; життя у державі за правом і волею у згоді із законом та природою; право діяти за вказівками свого розуму та ін.; Г. Гроцій – голландець (1585–1645) – трактат «Три книги про право і війну», Б. Спіноза – голландець (1632–1677); Т. Гоббс (1588–1679), Дж. Локк (1632–1704) – англійці; Вольтер (Франсуа Марі Аруе, 1694–1778), Ж. Ж. Руссо (1712–1778), Ш. Л. Монтеск'є – французи; І. Кант (1724–1804), Г. В. Ф. Гегель (1770-1831) – німці; Феофан Прокопович (1681–1736), Яків Козельський (приблизно 1728–1794) – українці та ін. [3, с. 23].

Сучасна ідея природного права базується на переконанні в існуванні незмінних і загальних законів світового життя і людських відносин. Вважалося, що кожна жива істота має природні властивості, які неминуче виявляються у її поведінці, а природний закон – незмінна й універсальна етична, або правова, норма людської поведінки.

За твердженням сучасних вчених, сутність ідеї природного права полягає в тому, що поруч із правом, яке створене людьми і виражене у законах (позитивним правом), існує природне право – сума вимог, що у своїй основі безпосередньо, без будь-якої участі людини, породжені самим природним життям суспільства, природою та сутністю людського буття, об'єктивними умовами життєдіяльності. ...Прихильники природного права визначають, що саме за ним криється справжнє право, єдино справжнє, що ґрунтується на об'єктивній природі – природі Бога, людини, речей. Природне право втілює засади розумності, моральності та справедливості. Філософське розуміння права пов'язують з такими цінностями, як свобода, рівність і справедливість, і його сприймають як сукупність етичних суспільних цінностей (справедливість, порядок, моральність, правдивість та ін.), що ґрунтуються на ідеї соціальної рівності. З цим повною мірою доцільно погодитися (вставка – М. К.) [3, с. 24; 11].

В. Нерсесянц, оцінюючи дихотомію теоретичної юриспруденції вказав, що з позиції загального праворозуміння, розрізнення природного та позитивного права – це окремий випадок, варіант загальної теорії розрізнення права і закону. Відповідно до природноправового розрізнення права та закону, об'єктивне в сенсі його природності, принципово протиставляється штучності позитивного права (разом із тим його суб'єктивності, довільності тощо). Природне право (за цим підходом) – це завжди і всюди притаманне, ззовні передане людині, вихідне для даного місця та часу право, що, як вираз об'єктивних цінностей та умов людського буття, є єдиним і безумовним джерелом правового сенсу й абсолютним критерієм правового характеру всіх людських настанов, включаючи позитивне право і державу). За таким концептом поза увагою залишається сама ідея правового закону, співвідношення природного й позитивного права. При цьому цінність закону і держави підміняються їх моральною оцінкою з позицій морально-правового уявлення про зміст природного права [3, с. 24; 8; 17].

Крім того, доцільно висвітлити основні риси другого напрямку дуалістичного праворозуміння легізму (назва «легістське», «легізм» походить від латинського *lex – legis* – закон). На думку вчених, легістське праворозуміння у всіх його концептах, ототожнюючи право і закон, відриває закон як правове явище від його правової сутності, заперечує об'єктивні, правові риси та характеристики закону, трактує його як продукт волі законодавчої влади. Примусовість права при цьому тлумачить не як наслідок об'єктивних властивостей чи вимог права, а як вихідний правовизначальний, правоутворюючий фактор, як силове (примусове) періоджерело права. Різновид легізму – правовий позитивізм – ототожнював право з наказами «суверена». Тому об'єктом такого осмислення виступають винятково феномени позитивного права: правові інститути, юридичні норми, виражені в законах і т. д.; тенденція до абсолютизації державного суверенітету, ототожнення права з наказами держави. «Усяке право є команда, наказ», – таке кредо правового позитивізму; прагнення дати ціннісно-нейтральне поняття права, згідно з яким діючі норми встановлюються законодавцем відповідно до фактичного критерію. Засновниками легістсько-позитивістської теорії вважають: Густава Гуго (1764–1844), Карла Бергбома (1849–1927) – німці, Огюста Конта (1798–1857) – француз, Ієремія Бентама (1748–1832); Дж. Остіна (1790–1859) – ототожнював право з наказами суверена, Ганса Кельзена (1881–1973) – «чиста

теорія права», що зв'язує право з правомочністю примушувати; Хьюберта Харта (1907–1993) – аналітична юриспруденція, ключовим поняттям якої є «правило визнання» [3, с. 25; 12].

З приводу оцінки позитивізму В. Нерсесянц зазначив: *всі роздуми про сутність права, про його цінність тощо, позитивісти заперечують як щось метафізичне, що не має ні правового сенсу, ні значення. Заперечують вони і теорію права, а визнають лише вчення про закон, законоведедння, предметом якого є догма права, тобто сукупність основних положень про чинне (позитивне) право, про засоби, правила та прийоми його вивчення, тлумачення, класифікації тощо. У цілому вивчення, коментування, класифікація та ієрархізація джерел позитивного права, виявлення їх нормативного змісту є важливою частиною пізнання права. Проте позитивістське обмеження теорії права розробкою догм права за суттю означає, власне, підміну наукового вивчення права його формально-технічним описом, зведення правознавства до законодавства. З позиції юридичного позитивізму, не тому діє юридичний закон, що того вимагають фактичні життєві відносини, а, навпаки, певні соціальні відносини проявляються саме внаслідок того, що діє такий закон. Чи відповідає це об'єктивності ??? (прим. – М. К.) [3, с. 25; 8].*

У класичному легістському позитивізмі поняття права визначене через поняття держави (як соціального інституту). Відповідно до цієї теорії держава є первинною, а право – похідною категорією. Право є продуктом законодавчої діяльності держави. Без держави не може бути права.

На думку науковців, наслідком абсолютизації легістського праворозуміння стає недооцінка соціокультурної природи як юридичних відносин, так і суб'єктів права, а також цінностей, потреб та інтересів, з приводу яких виникають і розвиваються ці відносини. Таке розуміння права принижує значення правової активності, не відображає динаміки реалізації юридичних норм відповідно до ефективності їх дій. І в цьому є раціональне зерно (прим. – М. К.) [3, с. 26; 10].

За переконанням вчених, теорія природного права спрямована на пошуки особливої реальності права, незвідної до реальності державно-владних установлень. Вона тісно зв'язана з ідеалістичним світоглядом. ...Природно-правове мислення містить елемент утопії, оскільки виходить не з того, що є, а з того, що повинно бути, заперечуючи тим самим існуючий порядок речей. ...І хоча утопічні проекти в дійсності не збуваються, людина, знаходячись під враженням нової дійсності і натхненна цією картиною, своїми вчинками змінює соціальний світ, користуючись при цьому символами і категоріями утопічного проекту. За їх твердженням ...сутність природно-правового мислення складається у філософській і насамперед моральній критиці права і держави. У процесі цієї критики відбувається вимір правових і державних відносин на відповідність їхньої сутності і змісту. Таким чином, ця критика спрямована на легітимацію й обмеження права і держави. Зміна одного правопорядку іншим, як правило, мислиться й очікується людьми як установлення деякого «раю», тобто ідеального гармонійного стану людства (вищої справедливості). І хоча в дійсності такого «раю» на землі встановити неможливо, людина не може про нього не мріяти. Однак це не просто мрії, а вираження суті власне правової реальності як людського імперативу досягнення «раю людяності», тобто ідеального гармонійного стану, заснованого на засадах справедливості, по-іншому, як такої життєвої вимоги, що пред'являється самому собі в процесі людського співіснування кожним, хто став людиною, хоч якоюсь мірою [3, с. 26; 13, с. 26–32].

Загалом сучасні науковці зазначили, що особливість природно-правового мислення полягає у розмежуванні і зіставленні права і закону з позицій принципів справедливості. Вказане твердження має логічне обґрунтування, а отже, право на існування.

З огляду на вищевказане вітчизняні вчені стверджують, що протиставлення різних теорій права є свідченням наукової неповноцінності, оскільки призводить до затьмарення певною теорією усіх інших. Сьогодні потрібно спрямовувати зусилля не на культивування (що завжди є обмеженням і, як правило, небезпечним) окремої правової ідеї, а на пошук гармонії між численними (і по-своєму цінними) правовими поглядами.

Однак окремі дослідники, визнавши, що «основною категорією юридичного праворозуміння є категорія природного права, що зумовлено природою самої людини та природного світу її буття», всупереч плюралістичному праворозумінню, проголосили «войовниче праворозуміння», заявляючи, що «правознавство – це гуманітарне знання, в якому позитивний підхід може використовуватися дуже обережно і обмежено. Якщо ж його абсолютизувати, перебільшувати його роль і значимість у дослідженні, то тоді отримуємо не гуманітарне знання і науку з гуманістичним спрямуванням, виміром, а щось спотворене, механістичне, людиноненавсницьке, репресивно-технократичне, раціоцентричне, одним словом «теорію держави і права». І далі: «Та чи не найбільшим недоліком цієї квазінауки залишається те, що вона будує державоцентричною, позбавлена гуманістичного виміру, принижує людину з її людською гідністю і

правом перед державою і законом..., а тому вона не може служити демократичному суспільству». Така упереджена позиція автора цих сентенцій викликає подив і смуток, оскільки саме вона суперечить природно-правовому підходу праворозуміння (прим. – М. К.).

З цього приводу доречно послатися на позиції сучасних вчених, які стоять на позиції плюралізму. Зокрема, на думку В. Толстика: *на сучасному етапі спостерігається нове піднесення наукового інтересу до проблеми праворозуміння. І складність цього процесу в тому, що вчені, оцінюючи право, вказують на різні явища. Одні акцентують на норми, створені державою, інші – на норми, сформовані еволюційно суспільством, треті – ототожнюють з принципами (ідеалами), четверті правом називають правові переживання. Очевидно, підкреслює науковець, ми маємо з позиції здорового глузду (формальної логіки) ситуацію абсурду* [3, с. 27; 14, с. 26–32].

Логічно вираженою і обґрунтованою є наукова позиція дуалізму праворозуміння у вчених О. Костенка, С. Максимова, С. Стеценка [3, с. 28; 15].

Зокрема, з приводу *«вирішення суперечки про те, що є істинним – позитивне право чи природне, а також вирішення інших спірних питань щодо тлумачення цих понять і з'ясування суті самого права* О. М. Костенко зазначив: *«за допомогою принципу соціального натуралізму можна дійти висновку, що поняття «природне право» треба розглядати як засіб відображення першого аспекту права – його природного змісту, тоді як поняття «позитивне право» – для відображення другого аспекту права, тобто його соціальної форми. Тому, на нашу думку, правильніше не протиставляти два права між собою – позитивне і природне, а зіставляти їх як два невід'ємних аспекти того самого соціального феномена – права. Отже, не існує природного і позитивного права як двох феноменів, що протистоять одне одному, насправді це один феномен – право, має два аспекти: «природний» і «позитивний». ...Ігнорування «природного» аспекту права веде до правового волюнтаризму, а ігнорування «позитивного» – до правового безладдя (анархії). Найдосконалішим є те право, у якому «природний» аспект втілюється в «позитивному»* [16].

З аналізу наукових розробок можна зробити **висновок**, що прихильниками дуалістичного типу праворозуміння, крім вищевказаних, також є вітчизняні вчені-юристи М. Козюбра, Ю. Оборотов, П. Рабінович та інші. Сучасна українська наука перебуває в активній формі розбудови національної правової системи і тому проблема визначеності типу праворозуміння є ключовою, фундаментальною і потребує продовження системного всебічного дослідження, зважаючи на її складність і довготривалість.

Література

1. Козюбра М. Переосмислення предметного поля вітчизняної загальнотеоретичної юриспруденції як одна з умов її включення в євроінтеграційні процеси в галузі науки й освіти / Микола Козюбра // *Про українське право : часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка / за ред. проф. І. Безклубого.* – К. : Грамота, 2009. – Ч. IV. – С. 34–41.
2. Нерсисянц В. С. *Общая теория права и государства : учеб. для юридических вузов и факультетов / В. С. Нерсисянц.* – М. : Изд. группа НОРМА-ИНФРА • М, 1999. – 552 с.
3. Кравчук М. В. *Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. для студ вищ. навч. закл. / М. В. Кравчук (авт.-упоряд.).* – [3-є вид., змін. й доп.]. – Тернопіль : Терно-граф, 2015. – 480 с.
4. Волинка К. Г. *Поняття праворозуміння та його основні напрями / К. Г. Волинка // Теорія держави і права : навч. посіб. / К. Г. Волинка.* – К. : МАУП, 2003. – 2003. – 240 с.
5. *Праворозуміння – фундамент юридичної науки та практики* Інтерв'ю доктора юридичних наук, професора, академіка НАПрН України Петра Рабіновича – головному редакторові журналу «Право України», доктору юридичних наук, професору, академіку НАПрН України Олександру Святоцькому // *Право України.* – 2010. – № 4. – С. 4–10.
6. Козюбра М. *Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. Козюбра // Право України.* – 2010. – № 4. – С. 9–21.
7. Оборотов Ю. *Праворозуміння як аксіоматичне начало (постулат) права / Ю. Оборотов // Право України.* – 2010. – № 4. – С. 49–55.
8. Пархоменко Н. М. *Визнання природи джерел права у зв'язку з його пізнанням / Н. М. Пархоменко // Часопис Київського університету права.* – 2006. – № 2. – С. 10–15.
9. Кравчук М. В. *Теорія держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. В. Кравчук (авт.-упоряд.).* [3-є – вид., змін. й доповн.]. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2014. – 608 с.

10. Тарахонич Т. І. *Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики* : моногр. : у 2 кн. / Т. І. Тарахонич; за ред. Ю. С. Шемишченка ; [ред. кол. Ю. С. Шемишченко (голова) та ін.]. – Кн. I: *Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії* / відп. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2008.
11. Львова О. Л. *Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики* : моногр. : у 2 кн. / О. Л. Львова; за ред. Ю. С. Шемишченка ; [ред. кол. Ю. С. Шемишченко (голова) та ін.]. – Кн. I: *Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії* / відп. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2008.
12. *Основні типи праворозуміння* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://library.nulau.edu.ua/poln_text/4%20kurs/4/2/08chast1rozd2paragraf2.htm
13. Максимов С. І. *Основні типи праворозуміння: правовий позитивізм і природно-правове мислення* / С. І. Максимов // *Філософія права* / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. – Харків : Право, 2009. – 208 с.
14. Толстик В. *Борьба за содержание права – важнейшее научное направление* / В. Толстик // *Право України*. – 2010. – № 4. – С. 29–36.
15. Максимов С. *Дуальність права* / С. Максимов // *Право України*. – 2010. – № 4. – С. 36–42.
16. Костенко О. *Що є право? Про основи «натуралістичної» юриспруденції у світлі соціального натуралізму* / О. Костенко // *Право України*. – 2010. – № 4. – С. 83–90.
17. Графський В. *О традициях в понимании права* / В. Графский // *Право України*. – 2010. – № 4. – С. 76–81.